

Vend speilet mot deg selv og se den andre

Per Are Løkke
psykolog i privatpraksis
pe-arelo@online.no

I møtet med barn må vi vende selverkjennelsens speil mot oss selv.

ANNE-LISE LØVLIE SCHIBBYE • ELISABETH LØVLIE

DU OG BARNET

Om å skape gode relasjoner med barn

UNIVERSITETSFORLAGET

Anne-Lise Løvlie Schibbye og Elisabeth Løvlie, *Du og barnet. Om å skape gode relasjoner med barn*, Universitetsforlaget, 2017, 160 sider

Den nylig utgitte boken *Du og barnet* (2017), skrevet av psykolog Anne-Lise Løvlie Schibbye og litteraturviter Elisabeth Løvlie, handler om hvordan vi skal hjelpe og styrke barn. Boken bygger på en psykodynamisk relasjonsforståelse som fremhever betydningen av det emosjonelle feltet mellom voksne og barn. Og, ikke minst de voksnes ansvar for å gjøre feltet til et godt sted å være.

Dette er et viktig perspektiv. Når vår tro på tradisjonelle institusjoner som religion, familie, stat og demokrati er synkende, står den subjektive troen på kjærlighet og relasjoner tilbake. Troen

på og investeringen i det emosjonelle blir da det bindende elementet mellom mennesker. Vi satser alt på relasjoner og emosjoner, men oppdager raskt at dette er svært kompliserte figurer å lene seg mot. Vi står på usikker grunn, noe som blant annet alle skilsmisene vitner om. De færreste ønsker seg allikevel ikke tilbake til tradisjonelle ankerfester. Vi fortsetter å satse på relasjoner og emosjoner. Derfor er det også nødvendig å innvie barna i en god relasjonsforståelse, slik at de får et indre fundament å leve sitt liv ut ifra.

Den danske adjunkten Louise Klinge vant nylig pris for beste formidling av doktorgrad i Danmark. Tittelen på doktorgraden var *Lærereens relasjonskompetanse*. Hun viste helt enkelt at lærere med høy grad av relasjonskompetanse skapte hjelpsomme og konsentrerte elever, mens lærere med liten relasjonskompetanse skapte kverulerende og urolige elever. Altså, at læreren er med på å skape eleven med sin måte å være på. En av juryens kommentarer var: «Men dette er jo opplagt – hvorfor har ingen skrevet om det før?»

Det er ikke riktig at ingen har skrevet om dette før. Det har svært mange gjort, både tidligere og i dag. Psykolog Guro Øiestad har i sin bok *Se eleven innenfra* (2016) påpekt det samme fenomenet, at læreren ikke bare må ta ansvar for selve undervisningen, men også for omsorgen og kvaliteten på relasjonene. Løvlie Schibbye og Løvlie presiserer at det samme også gjelder for foreldre og alle som arbeider med barn. Det er ikke metodene, manualene, teknikkene eller evalueringene som er det viktigste i møtet med barn, men tilstedeværelsen i øyeblikket, og evnen til å se og motta barnets sammensatte vesen.

Så problemet må heller formuleres slik: Hvorfor vil ikke samfunnet erkjenne relasjonsforståelsens primære betydning i barneoppdragelse, barnehage, skole og terapi, når det er et opplagt perspektiv? Jeg vil bruke boken *Du og barnet* til å reflektere over dette spørsmålet. Det kan se ut som om vi enten har en tendens til å idealisere betydningen av gode relasjoner (det vi alle drømmer om) eller til å redusere relasjonsforståelsen til et sekundært og subjektivt fenomen. I begge tilfeller lukker vi øynene for intersubjektivitetens komplekse, sammensatte og ofte smertefulle natur. Det kan også se ut som om relasjonsforståelsens status henger sammen med kvinnens skjebne i samfunnet. Kvinnen har tradisjonelt båret ansvaret for og arbeidet med sosiale relasjoner, som igjen har blitt devaluert i et patriarkalsk samfunnsregnskap. Mye tyder på at vi kanskje enda mer i dag rangerer betydningen av relasjoner ut ifra denne maskuline optikken.

Selvrefleksjonen

Jeg vil først tydeliggjøre hva jeg legger i begrepet relasjonsforståelse. Bokens tittel *Du og barnet* kan minne om filosofen Martin Bubers mest kjente verk, *Jeg og Du*. Han postulerte at mennesket har to måter å relatere seg til omverdenen på, et Jeg–Det-forhold og et Jeg–Du-forhold. I Jeg–Du-forholdet trer mennesket ut av en objektiv og tingliggjort væremåte for å møte seg selv og den andre som subjekt. Nærværet som oppstår mellom to subjekter i slike viktige øyeblikk, skaper en grunnleggende polyfoni som ikke kan reduseres, forstås eller forklares fra et objektivt perspektiv, skriver Buber i boken *Om Uppfostran* (s. 22). Relasjonsforståelse peker derfor i dette essayet på nødvendigheten av at Jeg–Du-forholdet settes i sentrum i møtet med barnet. Terapeutiske og pedagogiske metoder eller en oppdragsstil som er forankret i standardiserte eller manualiserte tilnærminger, vil jeg betegne som Jeg–Det-forhold, selv om disse metodene i vid forstand selvsagt også er relasjonelle. Forfatterne skriver ut ifra en eksistensiell og psykodynamisk tradisjon som har Jeg–Du-forholdet som utgangspunkt for klinisk praksis.

Allerede tittelen *Du og barnet* retter seg mot *den voksnes* måte å forholde seg til barnet på. Den peker ikke først på barnet, men på foreldre og alle som arbeider med barn. Den peker på *samspillet* mellom den voksne og barnet. Dette er et befriende og betimelig perspektiv i en tid der foreldre, førskolelærere, lærere og psykologer både blir pålagt og oppfordret av eksperter og stat til å etablere det Martin Buber kaller et Jeg–Det-forhold overfor barn. Det tas i bruk metoder og forskjellige pedagogiske triks som formodes å ha effekt helt uavhengig av personene som bruker metodene. Et eksempel er økt målstyring i skolen. Det er også et svært nødvendig perspektiv i en tid som forstår barnet mer og mer uavhengig av sin relasjon til foreldrene og de som arbeider med barna. Gjennom den voksende normalitets- og diagnoseindustrien kan barnet fort oppfattes som avvikende. Barnet blir da definert uten å gå veien om forståelsen for det sosiokulturelle og emosjonelle feltet det puster og lever i.

Hovedbudskapet i Løvlie Schibbye og Løvlies bok er en oppfordring til de voksne om å se sitt samspill med barn i et selverkjennsens lys. De hevder at selvutforskning er helt avgjørende for å skape gode relasjoner til barn. Dette har ikke bare frigjørende virkninger på barnet, men også på den voksne. Dannelsen av barnet og dannelsen av «du» som foreldre blir da til to forskjellige, men parallelle oppdagelsesreiser. Du oppdager barnet, og du oppdager deg selv, gjennom en serie møter med barnet. Denne reisen blir til syvende og sist også en måte å være i verden på. Den blir til en holdning å møte barna med, der oppdragelse også blir til selvoppdagelse.

Vi satser alt på relasjoner og emosjoner, men oppdager raskt at dette er svært kompliserte figurer å lene seg mot

Selvoppdragelse handler også om å reflektere over hvordan egen makt og personlighet påvirker barna. Barna fødes ikke bare inn i foreldrenes og samfunnets gode intensjoner og tradisjoner. De blir også innlemmet i deres konflikter, traumer og maktspill. Det er derfor viktig at den voksne reflekterer over hvordan deres makt og personlighet påvirker barna. Hvor er mine blindsoner? I dagens strev er det lett for foreldre å glemme at deres egne følelser, som for eksempel sinne, sorg, fjernhet eller rastløs utålmodighet, virker på barnet. Det er imidlertid heller ikke tilstrekkelig å reflektere over hvem jeg er, eller hva jeg gjør. Det er like viktig å reflektere over hva jeg sa, akkurat nå, eller i går. Hvilke ord brukte jeg, og hva kalte jeg barnet? Samsvarer det jeg uttrykker, og det jeg sier? «Jeg er så glad i deg», sier en forelder, mens raseriet koker innvendig. «Hvorfor hører du aldri?» sier en annen rasende, mens alle konfliktene fra jobben surrer rundt i hodet. Løvlie Schibbye og Løvlie har mange gode eksempler i boken på samspill som åpner eller forvrenger relasjonen til barna.

Å se eller overse barnet

Hvordan skal så den voksne motta dette budskapet uten å føle skyld? Forfatterne vender flere ganger tilbake til dette spørsmålet. Det er som om de må forsikre foreldrene om at de ikke skal føle skyld, samtidig som de tar opp følsomme tema. Det kan virke som om vi i dagens kultur ikke kan påpeke den voksnes rolle og ansvar for relasjoner uten samtidig å forsikre høylytt at de ikke må få dårlig samvittighet. Dette er et paradoks når det å bære sin skyld og være samvittighetsfull tross alt kanskje er de fremste tegn på et voksent og modent menneske. Det kan virke som om vi er redde for å bli voksne i vårt samfunn.

Barnas subjektive fortellinger fanges heller ikke i dag opp av samfunnets øyne og ører

Jeg tror vi trenger nye tanker om skyld eller ikke skyld overfor våre barn. Kanskje har den engelske psykoanalytikeren Donald Winnicotts en gang så befriende begrep om å være en «god nok» forelder også bidratt til å stoppe nye tanker på dette området. Begrepet var en gave til altoppofrende mødre, og er også en gave til dagens stressede og perfektjonsorienterte foreldre. Det sier: Slapp av! Dere er bra nok! Men selv om det er godt å høre, er det allikevel noe ved dette begrepet som kan stoppe vår tenkning. Begrepet er litt for rundt og abstrakt. For hva betyr egentlig det å være god nok, eller det motsatte, å ikke være god nok? Løvlie Schibbye og Løvlies bok bringer skisser og konkrete eksempler til å komme noen skritt videre. Begge er påvirket av eksistensielle tradisjoner der spørsmål om skyld, ansvar og mening er selvfølgelig ingredienser. De peker på en vei der den voksne gjennom en utvidet relasjonsforståelse kan bli mer mottagelig og robust på en og samme tid. Målet er å stå i og lære av relasjoner uten å flykte fra erfaringer av skyld, usikkerhet og kompleksitet eller inn i idylliske forestillinger om barnets uskyld og egen godhet.

Samtidig utfordrer dette perspektivet vår narsissisme ved at vi i selverkjennelsens navn skal vende speilet mot oss selv, kanskje mer enn vi liker. For å sette det på spissen: For noen år siden arbeidet jeg på et ungdomshjem. Der syntes jeg å se at mange av konfliktene på institusjonen handlet om miljøarbeidernes egne uløste konflikter. Kollegial lojalitet gjorde at dette aldri ble påpekt. Da jeg noen år senere arbeidet ved en helsestasjon for barn og ungdom, så jeg at svært mange av barnas problemer (selvsagt) også handlet om foreldrene. I dag får flere og flere av disse barna diagnoser. Når barnas problemer i tiltagende grad forstås og behandles uavhengig av historiske, sosiale og familiære forhold, gir vi implisitt barnet «skylden» for egne symptomer.

Vi ser at når hensynet til de voksne og hensynet til barna står mot hverandre, støtter samfunnet som oftest de voksne. Kanskje i stigende grad. Selv om vi år etter år proklamerer at vi lever i barnets århundre, kan det se ut som om kløften mellom barnas erfaringsverden og de ordene helsevesenet setter på deres virkelighet, blir større og dypere. Barnas subjektive fortellinger fanges heller ikke i dag opp av samfunnets øyne og ører. Der barn tidligere ikke ble hørt på grunn av patriarkalske samfunnsforhold, defineres de i dag inn i diagnoser og positive omskrivninger. Psykologtidsskriftet har nylig problematisert at vi glemmer barns smerte i vår skilsmissekultur. Aina Olsvold har i sin doktorgrad *Når «ADHD» kommer inn døren* (2015) vist at vi overser de subjektive fortellingene til barn som har fått en ADHD-diagnose. Vi kan også spørre om vi overser barns ubehag knyttet til det moderne livets stress, konsumkultur og teknologifisering. I *Du og barnet* formulerer ikke forfatterne en direkte kritikk av den voksne maktstrukturen barn alltid er underlagt. Boken er allikevel en sterk påminnelse om hvor raskt vi kan miste barnet av syne. Det er derfor en modig bok.

Indre anerkjennelse

Hvis foreldre skal prøve å møte barnet uten å være dominert av sin egen suverene posisjon eller narsissisme: Hvordan skal de gjøre det? Løvlie Schibbye og Løvlie introduserer her et fint begrep: De skal etterstrebe å møte barnet med indre anerkjennelse. Hva betyr så det? La oss gå en liten omvei via filosofen Jean-Jacques Rousseau for å nærme oss erfaringer dette begrepet peker mot.

Rousseau skriver i boken *Den ensomme vandrers drømmerier* (2016) at selvrefleksjonen er den største frihet av de alle. I helgene var han ofte ute på landet og hygget seg med sine venner. Han likte å

ta pause fra det sosiale livet og ro langt utpå en innsjø, der han trakk inn årene, strakk seg ut i båten og drev langsomt av gårde med øynene festet til den blå himmelen og skyenes drift. Slik kunne han ligge i timevis fordypet i uklare, men deilige drømmer uten noe bestemt mål og mening. Dette var «hundre ganger å foretrekke» (s. 100) fremfor andre av livets gleder, skrev han. Filosofen Slavoj Zizek mente at Rousseaus frihet skapte en panikk i samtiden. Hvis alle skulle hengi seg til uproduktivitetens gleder, ville det undergrave industrialiseringen og rasjonalitetens krav til å være effektive og målrettede.

Elisabeth Løvlie har i sin doktoravhandling *Literary Silences in Pascal, Rousseau and Beckett* (2003) skrevet om litterær stillhet hos blant andre Rousseau, og hennes bok *Stillhet og støy* (2006) er basert på denne. Jeg nevner dette fordi jeg her ser en annen av bokens ledetråder. På samme måte som Rousseau beskriver at båten, sjøen og himmelhvelvingen tilbyr ham et rom der følelsen av frihet oppstår, viser forfatterne oss forskjellige rom der relasjoner kan oppstå. Sentrale begreper i boken, som selvrefleksjon, undring, lytting, sakte tid og indre anerkjennelse, peker ikke bare på forhold som er nødvendig for at relasjonsrommet (Jeg–Du-forholdet) skal oppstå, men også på det som skjer når slike rom har oppstått. Selvrefleksjon og undring markerer en grense for den voksnes narissisme og åpner et rom eller et nærvær der barnet kan bli sett på egne premisser. I dette rommet blir barnet og den voksnes mangfoldige, strømmende og personlige liv synlige i privilegerte øyeblikk eller situasjoner, slik Rousseaus indre verden ble synlig for ham på innsjøen. Å bekrefte at dette rommet finnes, kaller Løvlie Schibbye og Løvlie indre anerkjennelse.

Men dette åpne resonansrommet, der den voksne og barnet kan bli nære og tydelige for hverandre, er ikke gitt. Samfunnets drivhjul går i dag tusen ganger raskere enn på Rousseaus tid, og fokuset på den ytre anerkjennelsen, på mål, prestasjoner, objektive størrelser og kommersielle idealbilder, gjennomsyrrer alle sider av samfunnet. Akselerasjonen og tiden har blitt vår kulturs største problem, skriver sosiologen og frankfurterskolens Hartmund Rosa (2014). Folk lever i et hamsterhjul, eller med følelsen av å løpe i en rulletrapp: Hvis de setter ned farten, eller enda verre, stopper opp, aktiveres straks frykten for å sakte akterut eller falle utenfor. De fleste ungdommene jeg snakker med i min praksis, lever i denne tidsfølelsen. De har også en klar oppfatning av at samfunnet i dag foretrekker deres ytre kvaliteter fremfor deres indre. Vi lever i den ytre anerkjennelsens tid, derfor er Løvlie Schibbyes og Løvlies begrep om indre anerkjennelse et svært viktig begrep. Ikke bare for foreldre, men også innenfor psykologifaget, der rommet til å hjelpe mennesker skrumper inn for hvert år som går, i navnet til dagens treenighet av politikk, vitenskap og økonomi.

Dialektikken

Anne Lise Løvlie Schibbye var tidlig ute med å påpeke relasjonenes betydning i psykoterapifeltet, på samme måte som den i dag kommer til uttrykk gjennom «den relasjonelle vendingen», i form av tilknytningsteori og den delen av nevrologien som bekrefter samspillet betydning. Hennes perspektiv kommer tydelig til uttrykk i boken *Relasjoner – et dialektisk perspektiv på eksistensiell og psykodynamisk psykoterapi* (2002), som også er den faglige kilden til *Du og barnet*. Her er filosofen Hegels begrep dialektikk sentral. I boken kan vi ane hva et dialektisk perspektiv betyr, bare ved å studere setninger som:

- «Hun lever sin uro i han.»
- «Foreldrene gjør barnet.»
- «Vi lever våre følelser i andre.»
- «Vi skapes og omskapes i hverandre.»

«Vi lever i relasjoner og prosesser.»

«Vi skaper hverandres forutsetninger.»

Hva peker så disse setningene mot? De viser at vi som mennesker alltid er innflettet i hverandre, i en veksling mellom sammenblanding og selvavgrensning, i en stadig kamp om anerkjennelse. Dette er ikke unntaksfenomen, karakteristisk for små babyer eller forvirrede mennesker, men skjer hele tiden hos alle. Vårt eksistensgrunnlag er relasjonelt. Vi fødes inn i en intersubjektiv og relasjonell struktur og vil hele vårt liv leve innenfor et slik komplekst, flytende og mangetydig felt. Både Jon Fosse og Karl Ove Knausgård har i forskjellige sammenhenger uttalt at de ikke skriver om personer, men om relasjoner. En person er i en viss forstand summen av sine relasjoner. Et absolutt adskilt individ er en illusjon. Martin Buber beskriver det slik: «Uavhengigheten er en brygge og ikke noe bostedsrom» (1993, s. 38).

Vi trenger derfor et språk som fanger inn de subtile emosjonelle og mentale bevegelsene som skjer mellom mennesker: Er vi en eller to, like eller ulike, sammen eller hver for oss, enige eller uenige, nære eller i avstand? Løvlie Schibbys og Løvlies dialektiske perspektiv gir mange eksempler på et slikt språk. Vi trenger også et språk for hva som skjer når vi begynner å definere og objektivere hverandre. Dette objektiviserende språket kan vi observere overalt i dagens samfunn og på alle nivåer av menneskelige relasjoner. Det er derfor også svært bekymringsfullt at området for psykisk helse i tiltagende grad blir definerende og diagnostiserende. Den franske kunstneren Louise Bourgeois var alltid på vakt overfor faren for å bli objektivert. Hun bar derfor med seg et lite håndspeil i håndvesken, som et slags våpen hun trakk opp og vendte kanskje mest mot menn når hun følte seg definert som kvinne eller kvinnelig kunstner. Barnet står kanskje i en enda mer sårbar og utsatt posisjon overfor de voksnes definisjoner. Barnet har verken språklig kompetanse eller lommespeil på innerlomma til bruk for å speile de voksnes overtramp. Men med kroppsspråket viser barnet smerten, hvis vi ser etter.

Den patriarkalske feiltolkningen

Relasjoner handler også om kjønn. Vi lever alle, menn og kvinner, i en intersubjektiv struktur, i spennet mellom tilknytning og frihet, nærhet og avstand. Modernitetens forståelse av begreper som frihet og avhengighet har imidlertid lidd under det jeg vil kalle den patriarkalske feiltolkningen av relasjoner. Hva betyr så det? I moderne patriarkalske samfunn har vi frem til likestillingens tid levd i et polarisert kjønnsrollesystem, der mødre/kvinner har hatt hovedansvaret for sosiale relasjoner. Det er derfor ikke tilfeldig hvem som har frihetens rolle, og hvem som er omsorgsgiveren, eller hvem som skal gi og hvem som skal få anerkjennelse.

Rousseau kan være et eksempel på dette. I boken sin beskriver Rousseau seg som en hundset mann uten mennesker rundt seg. Han har mistet alt, og friheten i den totale ensomheten gjenstår som hans eneste venn. På en av sine daglige spaserturer blir han nedrent av en svart Grand Danois og skadet. Og like plutselig som hunden dukker opp i boken, dukker også hans kone opp for å stelle hans sår. Han var altså ikke så alene med sin frihet som han hadde gitt uttrykk for. Han levde i en relasjon med sin kone der ute ved innsjøen.

Et annet eksempel: Adam Smith, nasjonaløkonomiens far, skrev i 1776 ordene som skapte vårt moderne syn på økonomi: «Vi får middagen vår fra slakteren, bryggeren og bakeren, og andre livsnødvendigheter fra for eksempel lysstøperen. Men vi får den ikke fordi de liker oss, men fordi de ivaretar egne interesser gjennom byttehandel.» Samtidig som han skrev dette, bodde han hjemme hos sin mor, som serverte ham middagen hver dag.

Problemet jeg her skisserer, er at den moderne, mannlige friheten i økonomien, kunsten, vitenskapen eller filosofiens navn har oppstått ved å glemme, nedvurdere eller ta avstand fra de kvinnelige omsorgstradisjoner som har sikret hans frihet. Kvinnens relasjonelle arbeid har i denne kjønnsgrammatikken alltid blitt underordnet det vi kaller produksjon, objektivitet og instrumentell rasjonalitet. Er ikke den overtroen på evidens og målstyring som vi ser i dag i helse- og omsorgsfagene, i slekt med denne klassiske patriarkalske formel, der det umålbare Jeg-Du-forholdet underordnes en produksjonslogikk?

Løvlie Schibbye og Løvlie drøfter ikke kjønn i sin bok. De rydder allikevel opp og viser at selvstendighet og tilknytning ikke er to uforenlige størrelser slik Jean-Jacques Rousseau og Adam Smith tenkte det, men alltid flettet inn i hverandre. Selvstendighet og frihet er ikke bare knyttet til adskillelse, til å våge å si ifra eller våge å gå alene ut i verden, men også til å være en tydelig person i relasjoner. Vi kan derfor snakke om to former for frihet, den klassiske uavhengighetens frihet og den relasjonelle friheten. Den relasjonelle friheten handler om å våge å knytte seg til andre mennesker, og i relasjonen være både mottager (åpen) for andre og samtidig klare å uttrykke egne følelser, behov og grenser.

Selvrefleksjon og undring markerer en grense for den voksnes narsissisme

På forsiden av boken ser vi bildet av en mann som leier et barn. Menn har de siste 40 år signalisert at de ikke lenger ønsker å være fristilt fra nære relasjoner til kvinner og barn. De ønsker også å lære seg den relasjonelle grammatikken som forfatterne skisserer. Det nye farskapet er et uttrykk for dette. Men vi trenger kanskje allikevel en ny runde med tenkning rundt kjønn for å forsikre oss om at far kommer helt hjem (lærer seg omsorgens språk). Og at fremskrittet derfor ikke først og fremst er knyttet til at kvinnene lærer seg mannens modell (erobre arbeidslivet). For da blir barnet stående alene tilbake i et relasjonelt felt som ingen lenger tar ansvar for (Løkke, 2000).

Menneske eller maskin?

Jeg begynte med å spørre hvorfor samfunnet ikke prioriterer relasjonsforståelsen til tross for alle lovord, festtaler og politiske proklamasjoner om hvor viktig den er. Flere svar har vært antydnet: Det psykologiske fagfeltet underkaster seg biomedisinens objektivitetskrav, metodene som foretrekkes, er styrt av økonomiske tenkemåter, samfunnets høye tempo lukker muligheter for indre anerkjennelse, og den patriarkalske brøk plasserer alltid produksjonslogikken over Jeg-Du-forholdet. Den menneskelige sammensatte og komplekse subjektiviteten og det åpne relasjonelle rommet blir til truende og umålbare figurer i dette landskapet. Martin Buber beskriver det slik: «i samme stund som kunnskapen kommer ned på den jord som vi lever våre liv, får den en glippe som går mitt igjennom den» (s. 93). Det er denne glipen vi i objektivitetens navn strever med å tette igjen, i vår overtro på metoder, evidens og generaliseringer. Løvlie Schibbye og Løvlie viser oss at denne overtroen gjør oss blinde for barnas og vår egen subjektive virkelighet. Og, dessuten også blinde for vårt ansvar for hvordan vi kommuniserer vår subjektivitet til barna.

Referanser

- Buber, M. (1993). *Om Uppfostran*. Falun: Dualis forlag.
- Løvlie, E. (2003). *Literary Silences in Pascal, Rousseau and Beckett*. [Doktorgradsavhandling]. New York: Oxford University Press.

- Løvlie, E. (2007). *Stillhet og støy*. Oslo: Cappelen.
- Løkke, P.A. (2000). *Farsrevolusjonen*. Oslo: PAX.
- Rosa, H. (2014). *Fremmedgjørelse og acceleration*. København: Hans Reitzels forlag.
- Rousseau, J.-J. (2014). *Den ensomme vandrers drømmerier*. Oslo: Bokvennen.
- Schibbye, A.-L. L. (2002). *Relasjoner – Et dialektisk perspektiv på eksistensiell og psykodynamisk psykoterapi*. Oslo: Universitetsforlaget.